

KÉT ERDÉLYI KÖNYVKÖTŐ A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

(SZENT GYÖRGYI MIHÁLY és COMPACTOR FARKAS.)

I.

A tizennyolcadik század, különösen első fele, alig kutatott korszaka Erdély műveltségtörténetének. Homály borítja a műveltség egészét, s ki csodálhatná, hogy olyan kicsiny részletterületről, mint a könyvkötőművészet, néhány apró adatot leszámítva, szinte semmit nem tudunk. Ismerünk gyönyörű kötéstáblákat, igényes reprodukciókból, részletes leírásokkal kísérve.¹ Tudunk három erdélyi compactorról (PATAKI PÁL, VESZPRÉMI MIHÁLY, HARTMANN JÁNOS),² de közülük is kettőnek a század második felére esik működése, s egyiküknél sincs tudomásunk a néven kívül, személyükkel azonosítható munkáról. Elszigetelt adatok ezek csupán. Az erdélyi iparművészet történetének ez az ága még igen messze van attól, hogy nagyobb méretű feldolgozáson át, okulást jelentsen majd a műveltségtörténet egészének vizsgálója számára. Pedig a könyvkötőművészet most a tizennyolcadik században ugyanúgy, mint az önálló fejedelemség idején, semmivel sem marad mögötte az erdélyi műveltség egyéb megnyilatkozásainak: az egykorú tudománynak és a magyar memoireirodalom büszkeségének, az erdélyi emlékiratnak.

Két könyvkötőmester, akikhez a tudományos kutatásban sohasem nélkülözhető szerencse vezetett el bennünket, nagyon

¹ VÉGH GYULA: Régi Magyar Könyvkötések. — A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Címjegyzéke XI. Budapest, 1936. — ROMHÁNYI KÁROLY: A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században. Budapest, 1937.

² Adalék a kolozsvári ev. református egyház és főtanoda nyomdáinak történetéhez. MKSzle, 1882. 274—288. l. — Egy kétszáz év előtt élt könyvkötő ajánlkozása. MKönyvkötő Ujság, 1910. 1. sz.

csekély ürt képes betölteni az eddigi, szórványosan végzett kutatás óriási hiányaiban, még akkor is, ha nevük mellett — mint a jelen esetben — működésükre is módunkban van valamelyes világosságot vetni. Szerény részletek, kicsiny tégladarabok ezek csupán a majdani összefoglalás igényes épületéhez, de akármenyire csak részletek, kisigényű dokumentumok, a legszerényebb részlet is visszatükröz valamit a műveltség egészéből.

II.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár helyiségeiben a művészet és az iparművészet csaknem minden ágát magábafoglaló, pompás kiállítást rendezett, 1941 őszén, FELVINCZI TAKÁTS ZOLTÁN. A kiállítás nagy anyagában, a 411. szám alatt, a katalógus szavaival, a következő tétel szerepel:

Öreg gradual. „Az keresztyéni üdvözítő hitnek egy nyomban járo igazsagához intézett... öreg GRADVAL...“ Gyulafehérvár, 1636. Bőrkötés, ezüst sarokveretekkel és kapocsmaradványokkal, középen ezüst rátéttel, melynek felirata: „MAROSVASARHELY ECCLESIAINAK GRADVALUSSA A. D. 1637. LAKATOS IEREMIAS EZÜSTÖZETE.“ A marosvásárhelyi ref. egyházközség tulajdona.³

Mielőtt a kötéstáblának a katalógusbeli leírásnál részletesebb ismertetésébe bocsátkoznánk, idézzük a kötés mesterére vonatkozó adatokat, amelyek az *Öreg Gradual* első előzéklapjának felső részén olvashatók: „Ezt a Graduvált Istenéhez s Ecclesiájához való Sz. buzgóságából kötötte bé Compactor Sz. Györgyi Mihály Deák melly jo akarattyáért, ő Kegyelmenekis a Sz. Consistorium a M. VASARHELYI Templomban két Széket adott t. i. edgyet magának, edgyet Feleségének. Anno 1710. Dje 4. Martii.“ Az előzéklap alsó részén, egy áthúzott, olvashatatlan sor után pedig a következő verses szöveg szerepel:

³ Kolozsvár Thj. Szabad Kir. Város. — Erdélyi Művészeti Kiállítás 1941. — Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár. — Minerva Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kolozsvár. 44. l.

*Ezer hét Száz Tízbenn mikoronn írának,
Ez Könyv bé kötteték Martiusi Hónak
Negyedik Napjára, s Consistoriumnak
Hogy bé mutattaték örül e munkának.*

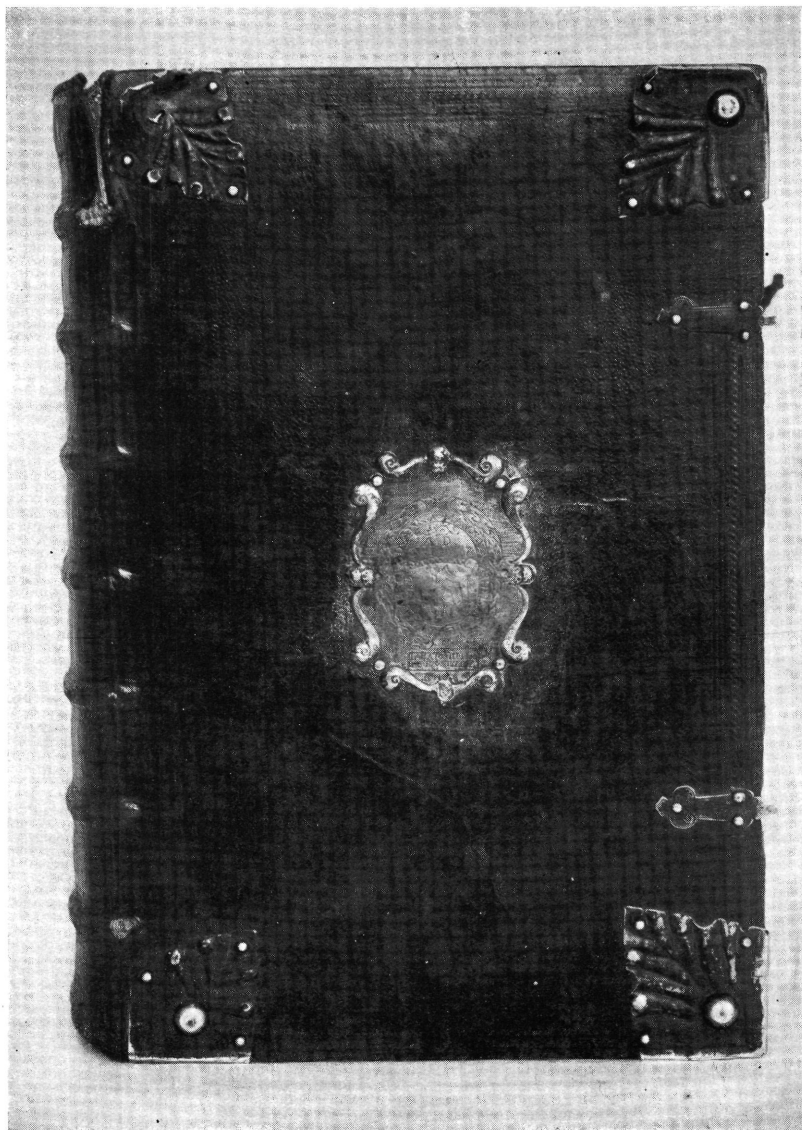
*Dállyai György Deák mar sokat énekölt,
Ebbül, mellyért gyakerann jó Reggel föl-is költ,
Cantori Tisztiben sok jó időis tölt
Mostis megh szolgálja VÁROS mit réa költ.*

*Tiéd légyen mig élsz a Szép CANTORIA,
Tenéked ajánlya Sz. CURATORIA,
Torkodis ne légyen rekedező soha
Migh élsz, Holtod után Menyben a KORO[NA].**

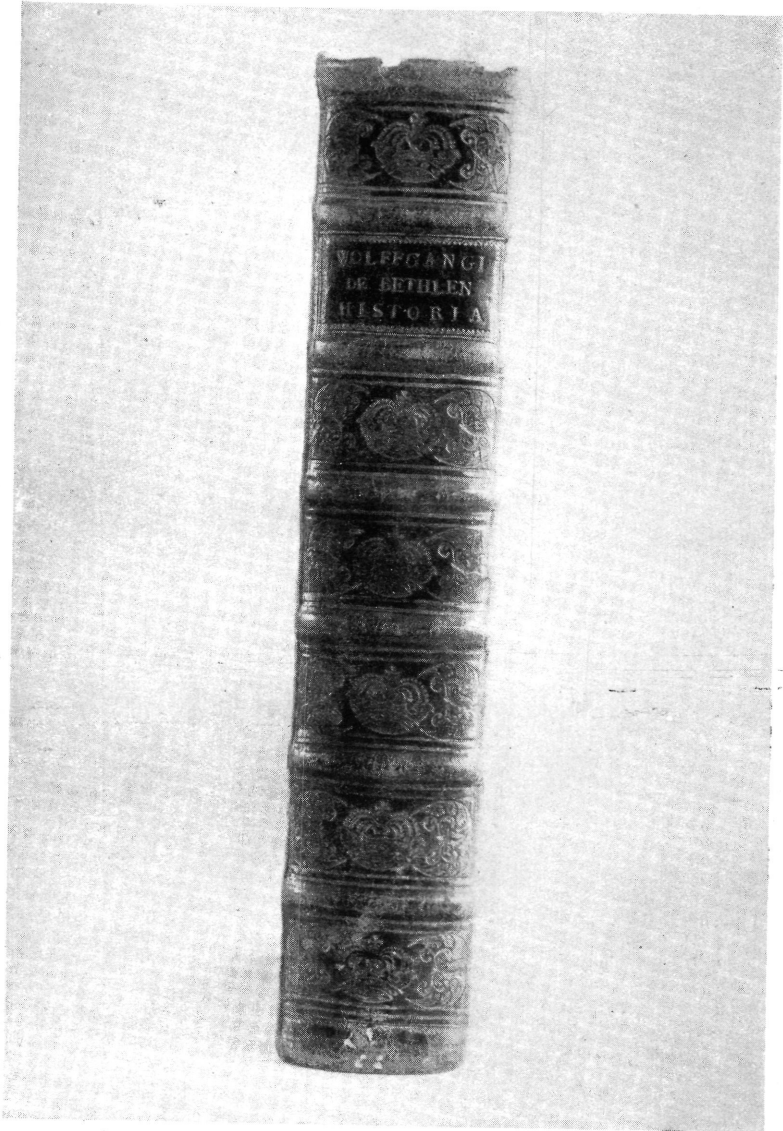
A kötés részletes leírását az alábbiakban adhatjuk. A tábla méretei: 38 × 25,3 cm. A hét-bordájú gerinc szélessége: 9,8 cm. A kötéstábla anyaga: napjainkra megfeketedett, eredetileg barna kecskebőr, melyet vastkos fatáblákra ragasztott a könyvkötő. A tábla elülső és hátulsó oldalát teljesen azonos négy-négy sarokveret, s két-két kapocsmaradvány díszíti. Középen, a tábla első és hátsó oldalán azonos munkájú ezüst köldökveret, de a két azonos munkájú köldökvereten más és más oválisan bevéssett szöveg látható, s a két köldökveret eltérő szövege egymástól különböző címerábrázolást vesz körül. (Az *Erdélyi Művészeti Kiállítás* katalógusa csupán az elülső oldal köldökveretének [„rátétének“] szövegét adja.) Az elülső táblán levőnek ez a szövege: „MAROS - VASARHELY - ECCLESIAINAK - GRADVALVSSA -“. Az oválisan vésett szövegen belül, a tér felső részén: „A D 1637“, alul pedig a székely nemzet legrégebbi, ismert címerábrázolása látható.⁵ A szövegen kívül, a rátét alján:

* A könyv belsejében még a következő könyvtörténeti érdekességűnek tetsző bejegyzés található: „5 év 1 orsz. ezredéves kiállítás.“ E bejegyzésből arra lehetne következtetni, hogy szerepelt a könyv az 1896-ban megrendezett ezredéves kiállításon. A kiállítás nyomtatott katalógusában (1896-i Ezredéves Országos Kiállítás. — A Történelmi Főcsoport Hivatalos Katalógusa. Budapest, 1896.) azonban hiába kerestük. Úgy látszik felhozták az Öreg Gradual-t Marosvásárhelyről, de kiállítására nem került sor.

⁵ SIEBMACHERS Grosses u. allgemeines Wappenbuch. 4. Band. Theil XII. — Adel von Siebenbürgen. — Taf. 3. — E címerábrázolással BALOGH JOLÁN foglalkozik, az erdélyi renaissance művészetről írott, sajtó alatt lévő munkájában.

Szent Györgyi Mibály kötéstáblája.

Farkas compactor kötésének gerince.

tekintélyesebb református gyülekezeteknek fejedelmi ajándékként ingyen küldötte meg.⁶ Mindenik példányt sajátkezű aláírásával és a következő mondat bejegyzésével látta el: „Non est currentis neq[ue] volentis sed miserentis Dei.“ A bejegyzés alatt a gyülekezet neve, amelynek RÁKÓCZI a könyvet küldötte. A mi példányunkban: „maros vasarheli ecclesiaje“. A marosvásárhelyi reformátusok kétségtelenül nagy becsben tartották a fejedelemtől származó énekeskönyvet. Lapjai csaknem hibátlan állapotban maradtak máig, eltérően más ismert példányoktól, melyek között igen ritkán találunk olyant, amely épségben érte volna meg századunkat. Legtöbbje már hiányos, és a meglevő lapok is szakadozottak a sok használattól. A marosvásárhelyi példány épségbenmaradását minden bizonnyal nagyon elősegítette, hogy megrongált eredeti kötését 1710-ben újjal cserélték fel. SZENT GYÖRGYI MIHÁLY, egyháza hűséges tagjaként, kegyes cselekedetet óhajtott végezni, midőn a marosvásárhelyi eklézsia nagybecsű énekeskönyvét bekötötte. Munkája egyházának szánt önzetlen ajándék volt, hiszen a bejegyzés tanúsága szerint ingyen végezte a munkát, „Istenéhez s Ecclesiájához való Sz. buzgóságából“. Áldozatos munkáját a Consistorium azzal viszonzta, hogy „a M. VASARHELYI Templomban két Széket adott t. i. edgyet magának, edgyet Feleségének“. SZENT GYÖRGYI MIHÁLY a maga költségén készítette LAKATOS JEREMIÁSSAL a kötéstábla ezüst vereteit is. Ha az ötvös, mint a compactor, egyházához való „buzgóságból“, ajándékként végezte volna a munkát, az ő fáradozását is, minden bizonnyal, ugyanúgy nyugtázza a könyv előzéklapján a Consistorium, mint a könyvkötőét.

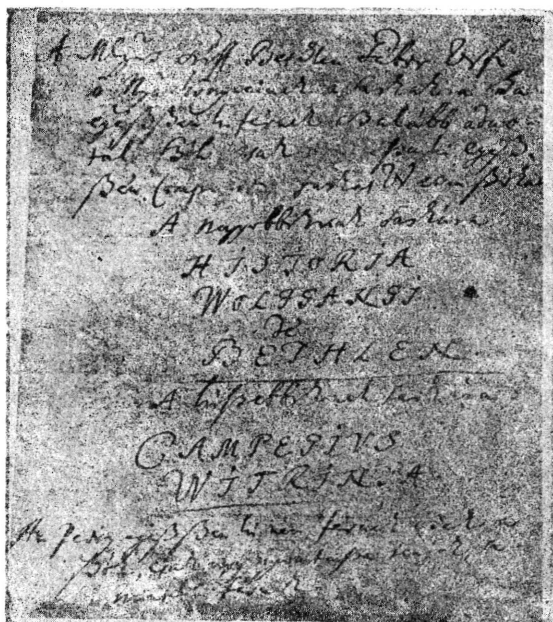
III.

A kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának tulajdonában levő: *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades...* (SAMBUCUS) Basel, 1568. című s RMK 268. jelzetű munka⁷ a kiindulásunk a második könyvkötőmesterünk meghatározásához. E mű rongált címlapjának [b] lapjára (minden

⁶ SZABÓ KÁROLY: RMK. I. k. 658. sz.

⁷ SZABÓ: i. m. III. k. 570. sz.

bizonytal a rongált címlap konzerválása céljából) egy tizen-nyolcadik századnak tetsző papiros volt felragasztva. Szabad szemnek is feltűnt, hogy a tizennyolcadik századi papiros belső oldalán kézírás lappang. BRÜLL EMÁNUEL református kollégiumi tanár, könyvtárnok úrral végzett leáztatás után, a tizennyolcadik századi papirosra egy könyvkötőnek szóló utasításra bukkantunk. A páratlanul érdekes kézirat megörökítette a könyvkötő és a megrendelő nevét, valamint a könyvkötőhöz küldött, két bekötendő munka címét. Az utasítás szövegét betűhűen itt adjuk: „A M[é]l-

Könyvkötői utasítás Farkas compactornak.

[tósá]gos Gróff Bethlen Gábor Urfi ő N[agysá]ga könyveinek a sarkakra ha egészszen ki férnek az alább adnotált szók, csak nyomtassa ki egészszen Compactor Farkas Ur ezen szókat. A nagyobbiknak sarkára: HISTORIA WOLFGANGI de BETHLEN. A kisebbiknek sarkára: CAMPEGIVS WITRINGA. Ha pedig egészszen ki nem férnek ezek a szók, csak úgy nyomtassa reájok, amint férnek.“

A becses kéziratlapon szereplő megrendelő nem más, mint a későbbi erdélyi kancellár, BETHLEN GÁBOR, a Bethlen-szisztémának nevezett, s 1755-től a gyakorlatba is átvitt adózási rendszernek a megteremtője, Mária Terézia főudvarmesterének, KHEVENHÜLLER hercegnek a veje.⁸ Compactor FARKAS személyére vonatkozólag semmit sem sikerült megállapítanunk. Idevágó kézikönyveink tanúsága szerint, Erdélyben igen sok hasonlónevű család élt a tizennyolcadik században és így még FARKAS compactor keresztnévét sem áll módunkban meghatározni.⁹ De, ha személyére vonatkozóan nem is tudunk egyelőre semmit, ugyanaz a kéziratlap, amely könyvkötőnk létezését felfedte, kárpótol a személye körüli adatok hiányáért; utat mutat egyik munkájának felismeréséhez.

A kolozsvári Református Kollégium oly módon vetette meg gazdag könyvtárának alapjait — amint az Intézet történetírójánál olvassuk¹⁰ —, hogy a város főurai pénzadományokat tettek le könyvvásárlásokra, vagy pedig ugyanilyen gyakran, egyenesen könyveket bocsátottak a Kollégium rendelkezésére. Feltételezhető, ha első pillanatra nem is tetszett valószínűnek, hogy BETHLEN kancellár könyvtárából is kerültek példányok a Könyvtár tulajdonába, s ha igen, miért ne lehetne közöttük véletlenül a FARKAS compactor kötötte BETHLEN FARKAS és WITRINGA is? Feltevésünk akármennyire valószínűtlennek látszott, legalább részben, helyesnek bizonyult. A Kollégium Könyvtára, a katalógus tanúsága szerint, úgy WITRINGA műveiből, mint BETHLEN FARKAS *Históriájá*ból több példánnyal dicsekszik. WITRINGA itt megtalálható munkái közül egyről sem sikerült megállapítani, hogy valamelyik is azonos volna közülük azzal a könyvvel, amelyet FARKAS compactor kötött be BETHLEN Úrfi megbízásából. BETHLEN FARKAS *Histo-*

⁸ HÓMAN—SZERFÜ: Magyar Történet. II. kiadás. IV. kötet: 508., 618. és V. kötet: 28., 113., 116., 123., 135. l.

⁹ KEMPELEN BÉLA: Magyar Nemes Családok. — NAGY IVÁN: Magyarországi Családai. — ILLÉSSY JÁNOS: Az 1754—55. évi Országos Nemesi Összeírás. Budapest, 1902.

¹⁰ TÖRÖK ISTVÁN: A kolozsvári ev. református collegium története. Kolozsvár, 1905. 1—3 kötet.

riájának egyik példánya azonban, kétséget kizáróan nem más, mint a keresett könyv.¹¹

Az azonosság a példányban található tulajdonos-bejegyzés és a kötéstáblán levő aranynyomású betűjegyek bizonyítják. A könyv [A₁] lapjának felső sarkán: „C[omes] Gabriel de Bethlen“ név látható, amelyet később áthúztak ugyan, de az áthúzás ellenére világosan kiolvasható. A kötéstábla elülső oldalának felső részén pedig, arany-nyomással ott állnak BETHLEN betűjegyei: „C[omes] G[abriel] de B[ethlen]“. A kötés keletkezésének idejét ugyanezen kötéstábla alsó részén levő, szintén arannyal nyomott évszám jelzi: „1737“.¹²

Az azonosság megállapítása után a nyomtatványban szereplő más bejegyzésekből kideríthetjük a FARKAS compactornál BETHLEN GÁBOR részére bekötött könyv további történetét, a Kollégium Könyvtárába kerülésének évét. BETHLEN GÁBOR át-

¹¹ E példány RMK 272. könyvtári jelzettel szerepel a Református Kollégium Könyvtárában, s BETHLEN FARKAS művének ama nevezetes első kiadása, melyet az 1679-ben elhunyt szerzőnek testvére, BETHLEN ELEK, a keresdi várban felállított nyomdában 1687-ben kezdett nyomtatni. A nyomtatás azonban olyan lassan haladt, hogy 1690-ben, midőn THÖKÖLY betört Erdélybe, még nem volt befejezve, s az addig elkészült 832 lapnál tovább, a zűrzavaros időben nem is nyomathatták. A háborús évek pusztításait túlélő példányok így csonkán, címlap nélkül kerültek az olvasók kezébe. A nyomtatvány raktáron maradt példányaihoz később címlapot, s tizenkét levelet kitevő szöveget nyomattak, melyben benne foglaltatnak a könyv és a kézirat sorsára vonatkozó adatok. V. ö. SZABÓ: i. m. II. kötet, 2036. sz.

BETHLEN GÁBOR számára, FARKAS compactornál bekötött példány a kiegészítés előtti, címlap nélküli, eredeti, csonkaszövegű könyv.

¹² A kötéstábla méretei: 31×20,5 cm. Gerincének szélessége: 6,5 cm. A kötés anyaga: finom, barnaszínű kecskebőr, melyet vastag papírtáblára ragasztott a könyvkötő. A tábla elülső oldalán, felül BETHLEN GÁBOR nevének betűjegyei, arany-nyomással: „C. G. de B.“, alul a bekötés kelte, szintén arany-nyomással: „1737.“ A tábla hátsó oldala síma. FARKAS compactor díszítő-művészete a dísztelen, finom táblák helyett a kötés gerincén nyilatkozik meg. A bordákkal tagozott gerincen arany-nyomású stilizált motívumokat helyezett el. A felülről számított 1., 3., 4., 5., 6. és 7. bordaközben, két-két párhuzamos vonal között, a bordaközök közepén, az előkelő megrendelő magas méltóságára utaló korona. Nem BETHLEN rangját reálisan jelképező grófi korona ez, hanem a nemesi és királyi korona ábrázolásából stilizáltatott. A koronától balra és jobbra egy-egy stilizált helykitöltő-motívum. A 2. bordaközben, piros cimkén, választékosan díszített keretben, a mű címe: „WOLFGANGI DE BETHLEN HISTORIA“.

húzott névbejegyzésén felül, más tulajdonosra utaló beírást nem is találhatunk, csupán a Református Kollégium Könyvtárát. Az utóbbi név a könyv négy előzéklapján többször is szerepel. Jelentős közülük az, amely a második előzéklapon olvasható: „Bibliotheca Illustris Collegii Reformat. Claudiop. 1747.“ E szerint BETHLEN FARKAS *Historiája* tíz esztendővel a bekötöttes után, már a Kollégium birtokában volt. Bizonyosan maga BETHLEN GÁBOR ajándékozta iskolájának a finom ízléssel bekötött, gyönyörű könyvet, amelynek hányatott története, nyomdailag befejezetlen állapotában, beszédes jelképe a fejedelemség bukása utáni erdélyi szabadságharcoknak. Szép kötéstáblája pedig kifejező tanúságtétel a tizennyolcadik századi erdélyi könyvkötőművészetről, amely a politikai önállóság megszűnése után is, hűséges folytatója annak, amit a fejedelemség idején az erdélyi tehetség megvalósított.

IV.

SZENT GYÖRGYI MIHÁLYnak és Compactor FARKASnak a fentiekben bemutatott egy-egy munkája igen kevés lehetőséget nyújt arra, hogy tehetségük irányára, művészetük értékére és hiányaira, munkásságuk egészének jellemző jegyeire következtethetnénk. A művészeteknek azok a megnyilatkozási formái (ide tartozik a könyvkötészet is), amelyeket a *kisművesség* kifejezésével szokás illetni, legtöbb esetben csak az alkotásoknak egész sorozatával nyújtanak tájékoztatást létrehozóik képességeire. Egy kötéstábla legfeljebb sejteni enged, s ezt a sejtést más munkáknak előkerülése homlokegyenest megmászhatja. Éppen ezért, meddő kísérlet volna a marosvásárhelyi SZENT GYÖRGYI MIHÁLY és a kolozsvári FARKAS compactor¹³ egy-egy kötéstáblája nyomán

¹³ Az utóbbinak kolozsvári voltára biztos adatunk nincsen, de az alábbi érvekre támaszkodva, mégis kolozsvári mesternek tarthatjuk: 1. FARKAS megrendelője, gróf BETHLEN GÁBOR Kolozsvárt tanult. 2. A BETHLEN GÁBOR környezetének valamelyik tagja által írt könyvkötői utasítást a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárába került BONFINI-kötet címlapjához használták fel restaurálási célra. 3. A BONFINI-kötetnek a Kollégium Könyvtárába kerülése előtt, a bejegyzések szerinti („Ex libris Martini A. Hunyadi. A. 1710.“) egyik tulajdonosa szintén kolozsvári diák volt. Nem lehetetlen — bár nincs rá megfelelő bizonyítékunk —, hogy FARKAS compactor műve a BONFINI-könyv egyszerű, hatbordás bőrkötése is?!

távolabbi stílus-szempontra utalnunk. Egy-egy mű ugyanannyira lehet jellemző jegye az egész pálya stílusának, mint ahogy olyan kivételes darabja, amely semmi magyarázatot nem nyújt az egészre. A további kutatás talán módot fog adni arra, hogy más munkáit is tanulmányozhassuk a két könyvkötőmesternek, s akkor majd világos lesz — amit az itt közölt kötések is sejtetnek —, hogy működésük nem méltatlan az önálló fejedelemség utolsó korszakában, APAFI fejedelem idejében kivirágzott, nagy-szerű barokk könyvkötészethez, midőn könyvkötőművészetünk, MÁTYÁS király óta először élte virágkorát Magyarországon, itt a kicsiny Erdélyben.¹⁴ Hogy a tizennyolcadik századi erdélyi könyvkötészet egésze nem méltatlan az APAFI-korabeli hagyományhoz, az eddig publikált reprodukciók is mutatják.¹⁵

SZENT GYÖRGYI MIHÁLY kötéstáblája homlokegyenest más stílust képvisel, mint FARKAS compactoré. A két kötés létrejötte között közel három évtizednyi távolság van, de a különbséget korántsem ez a három évtized magyarázza. Sokkalta több magyarázó szerepe lehet a következő tényezőnek: Az egyik műnek, az *Öreg Gradual*nak a kötése a marosvásárhelyi gyülekezet céljaira készült, a másik, BETHLEN FARKAS *Historiája* pedig egy előkelő főnemes magánhasználatára. Az első, hatalmas fólió kötet, komoly, egyházi célú énekeskönyv. Már nagy méretei is megkívánták a súlyos faalapozású táblát, s rajta a tartósságot ígérő, erős munkát. A kötés első pillantásra úgy hat, súlyos ötvös-vereteivel, mintha a valóságnál több évtizeddel előbb kötötték volna be. (Régies hatását még teljesebbé teszi a Székely Nemzet legrégibb címére, az egyik köldökvereten.) A kötéstábla régies stílusa SZENT GYÖRGYI MIHÁLY magas könyvkötői szaktudását példázza. A csaknem száz évvel előbb nyomtatott, nagyméretű, nehéz könyvet lehetetlen lett volna a tizenhetedik század végi, vagy a tizennyolcadik század eleji kisebb formátumú könyvek kötéstechnikájával és a technikával összefüggő modern stílusban bekötni. Az anyag természete szabta itt meg a kötés stílusát! SZENT GYÖRGYI mester könyvkötői képességeit mi sem mutatja inkább, mint az, hogy e szempontot felismerte, s e szempont

¹⁴ V. Ö. TOLNAI GÁBOR: Legyező-díszes könyvkötések Erdélyben (Egy díszítőmotívum története.) MKSzle, 1939. 247—265. l.

¹⁵ V. Ö. VÉGH GYULA: i. m. — ROMHÁNYI KÁROLY: i. m.

figyelembevételével, technikailag ugyanúgy, mint stílusban, olyan munkát készített, amely alig marad mögötte kora legszebb hazai ötvösdíszítésekkel ellátott kötéseinek.

FARKAS compactor műve a tizennyolcadik század első felének európai stíluskövetelményeit szem előtt tartó, modern kötés. A bekötendő, kisebb formájú könyv arányai megengedték ezt, az előkelő megrendelő rangja pedig egyenest megkívánta a korszerű, magas színvonalat. De ez csak úgy valósulhatott meg, hogy olyan mester végezte a rábízott munkát, aki az egykorú európai stílus világában járatos művész. Szolid, mértéktartó, minden fölösleges díszítéstől tartózkodó munkájának stíluspárjai fellelhetők a tizennyolcadik század eleji európai könyvkötőalkotások soraiban.¹⁶

Kötéstáblája nem szolgai utánzat; a külföldi analógiák viszonylatában is kitetszik, hogy aki megtervezte és kivitelezte, egyéni megformálásra törekedett!¹⁷

TOLNAI GÁBOR.

¹⁶ V. ö. HENRI BOUCHOT: Les Reliures D'Art. Paris, 1888. — PLANCHE: LXXI., LXXVIII.

¹⁷ Végül hálás köszönetet kell még mondanom Kelemen Lajos, Erdélyi Nemzeti Múzeum-i főigazgató úrnak, aki könyvkötéstörténeti kutatásaimkor nagy szaktudásával készségesen volt segítségemre. A jelen tanulmányban ismertetett kötésekkel kapcsolatban: a marosvásárhelyi Öreg Gradual mesterére már akkor felhívta a figyelmemet, midőn az Erdélyi Művészeti Kiállítás kötésanyagának átvizsgálásához magam még nem foghattam hozzá.